

особистості, її індивідуальності, пропагуючи етику формування “Нового Адама”, людини, яка б створила нову Україну.

ЛЕКЦІЯ 2.

5. Започатковані в XVII – на поч. XVIII ст. екзистенціальні мотиви розуміння людини, знайшли своє концептуальне продовження в творчості завершувача філософії українського бароко Г.Сковороди та мислителів XIX ст. М.Гоголя, П.Куліша та П.Юркевича. Незважаючи на відмінності їх вчень, вони поєднані ідеєю кордоцентризму. В темі про пізнавальні особливості української філософії вже йшла мова, про роль поняття “серце” у гносеологічних концепціях цих мислителів. Тепер перейдемо до вияснення місця “серця” у сутності людини, у її моральній діяльності.

Г.Сковорода, як і попередні мислителі, поняття “серце” переймає з Біблії. У Святому Письмі воно трактується не як м’яз, а вся сума активностей душі. У Біблії написано, що “серце” діє і мислить. Переносячи з Біблії це поняття у свою філософію, Г.Сковорода його ґрунтовно переробив. Він у відповідності зі своїм антитетичним методом ділить серце людини на внутрішнє й зовнішнє, вічне й тлінне. Саме внутрішнє серце він часто ототожнює з Богом, коли закликає людину знайти Бога в собі.

Саме це — Боже, невидиме серце є вічним, на відміну від тілесного. Правда, як орган тіла серце не цікавить Сковороду. Він в основному говорить про серце як духовну підвалину конкретної людини. Оскільки в Біблії серце визнано рушієм душі, то Сковорода іноді визначає серце як думку, бо саме вона є причиною діяльності людини. Він вважає, що думка є центральною “нашою точкою, а тому вона часто й серцем називається”. Ототожнення серця з думкою у Сковороди впливає з розуміння її не як основи теоретичного мислення, а рушія моральних вчинків. Сковорода не теоретичний, а практично-етичний мислитель. У вченні про серце він не намагається створити викінчену метафізичну антропологію. Поняття “серце”

йому потрібно для того, щоб віднайти спосіб самовизначення людини в світі, який дає істинне щастя.

Для Г.Сковороди самопізнати серце, що є рушієм "душі, означає виявити свою "сродність" (спорідненість) з певним видом праці. Український мислитель звертається до античного філософа Епіктета, який започаткував ідею про залежність долі людини від її природних нахилів.

Світ уявляється йому як театр, де людина виконує певну роль. Успіх актора залежить від відповідності ролі здібностям актора, які, врешті, дані Богом, природою. Значить, "сродна праця" означає відповідність діяльності людини вищому, природному началу, є виявом у серці людини її божественності. Сковорода переконаний, що кожна людина має нахил до конкретної праці, природа (Бог) нікого не обділила: "Всі ми, всяк добрий чоловік, лише до цього народжені".²⁰ У творі "Розмова названа Алфавіт або Буквар миру" Сковорода закликає "жити по натурі", за велінням Божим, робити те, для чого народжений. Саме "сродна" праця є такою, яка спрямована не на кінцевий результат, а на сам процес діяльності, який приносить насолоду: "Справжньому мисливцеві більше радості дає полювання та праця, ніж смажений заєць на столі".²¹

Саме "сродна праця", за переконанням Сковороди, приносить людині щастя. Він, мабуть, одним з перших висунув ідею про те, що праця має стати не тільки засобом для існування, забезпечення матеріальних потреб, але й найвищою насолодою. "Несродну" працю Сковорода розглядає як джерело всіх людських бід. Він запитус і відповідає: "Хто умертвляє науки й мистецтва? — Неспорідненість. — Хто обезчестив чин священничий чи чернечий? — Неспорідненість. — Вона кожному званню внутрішня отрута і вбивця"²². "Несродна" праця є такою, до якої "не лежить серце", яка нав'язується зовнішніми обставинами, є джерелом нещасливого життя індивіда, причиною суспільства, де панує зло. Коли всі це зрозуміють, самопізнають себе, почнуть займатись "сродною" працею, тоді корінним чином зміниться на краще й усе суспільство. Ідеальним суспільством, як вважав Сковорода, є таке, де кожен реалізує

свої природні нахили, одержуючи насолоду від праці, а значить, досягаючи щастя.

У межах концепції “сродної праці” Сковорода висуває ідею “нерівної рівності”. Полемізуючи з французькими просвітниками, які вважали всіх людей рівними, висували принцип “равное равенство”, Сковорода вважає його безглуздістю, яку “глупцы в мір ввести всеу покушаються”. Застосовуючи свій діалектичний принцип антитетики, український мислитель відстоює ідею неминучої нерівності здібностей і покликання індивідів до конкретного виду праці. Рівність же людей від Бога вбачає в тому, що природа (Бог) всіх без винятку наділяє певними нахилами до праці. Популярно це він пояснює, малюючи таку картину: Бог як водограй наповнює посудини відповідно до їх об'єму. А над водограєм височить напис: “Неоднакова всім рівність”. Це означає, що різні струмені у різні посудини наливають воду відповідно до їх розмірів. Менша посудина вміщує менше води, але вона рівна з більшою в тому, що обидві однаково повні.

Г.Сковорода радить людям не заздрити одне одному, вважаючи, що природа одних створила більше цінними, а інших менше. Він ставить питання: “Що більш потрібне людині: відро чи склянка?” І відповідає: для носіння води з колодязя більш придатним є відро, але ж пити краще із склянки. Так і людей Бог створив саме придатними до певної справи. Якщо людина заздрить іншій, прагне бути на неї схожою, то це кінчається трагічно.

Отже, етико-моральне вчення Г.Сковороди кличе до самозаглиблення людини в своє єство — в серце. Самопізнавши його, людина шукає смисл життя, щастя в насолоді шляхом “сродної праці”, яка сприяє смерті “серця старого” і народженню “нового” серця, тобто духовному оновленню людини.

Сковородинська людина дійсно самозаглиблена в себе, в самопізнання свого серця, але для неї є характерною “сродна” праця. Сам Сковорода останнє півстоліття свого життя прагнув усамітнення в монастирях чи маєтках знайомих та друзів, але

його фізична втеча від “світу зла”, не означає, що він втік від діяльності, праці. Свою “сродну” працю він вбачав у написанні творів, які б кликали людину “покопатись” у власній самосвідомості, пізнати своє “Я”, визначити власну роль у світі. Коли Сковорода заповідав написати на своїй могилі слова “Світ ловив мене, та не спіймав”, то мав на увазі, що його не змогли примусити служити світові зла. Але ж він не закликав людей до відсторонення від вирішення практичних повсякденних справ, до якогось аскетизму. У листі до свого друга М.Ковалинського він писав: “Ні про що не турбуватися, ні за що не переживати — значить не жити, а бути мертвим, адже турботи — рух душі, а життя — це рух”²³. Д.Чижевський писав, що людина доби українського бароко або кидається у вир боротьби, прагнучи поліпшити стан суспільства, або усамітнюється зі своїм Богом. Г.Сковорода, філософська діяльність якого припадає на другу половину XVIII ст., добре осмислив сучасну йому українську дійсність: знищення гетьманства, закріпачення козацтва та селянства, утвердження міцної царської влади. У цих умовах вихід на відкриту боротьбу з “світом зла” був самогубством.

Г. Сковорода, розуміючи, що освіта сприяє росту самосвідомості людини, спочатку активно вчителював. Але, усвідомивши, що власні оригінальні ідеї йому не дозволяють поширювати серед юнацтва, став на шлях вільної філософської самодіяльності, яка сприяла збереженню й розвитку української духовності як такої. На нашу думку, саме так зрозумів діяльність Сковороди Л.М.Толстой, який назвав твори українського мислителя прекрасними, але його життя ще прекраснішим.

Органічно втіленим у власні життєво-досвідні переживання є розуміння шляху звільнення “серця” людини від зла Гоголем. У творах письменника основний інтерес проявляється до людської душі, яку Гоголь, як і Сковорода, часто ототожнює з серцем. Він переконаний, що “серце людини — криниця не для всіх приступна”, тому своє серце індивід повинен самопізнавати. На думку Гоголя, не розум, а чуттєвість є ключем до самопізнання душі — серця, бо “рухає душу порив і

натхнення, а натхненням багато чого охоплюється, чого не дійдеш ніяким вченням і працею. Ось вам та правда, яку я завжди чув у душі...²⁴.

Зближує погляди Гоголя з вченням Сковороди й розуміння людської праці. Письменник вважає, що лад у житті індивіда настає тільки тоді, коли він займається працею, яка відповідає його здібностям, даним Богом (у Сковороди — це “сродна” праця). Самопізнати свою душу — це значить визначитись з напрямком своєї діяльності, спілкування. Гоголь закликає: “Знайди лише ключ до своєї душі, коли знайдеш, то одімкнеш душі всіх”. Ключ до своєї душі Гоголь вбачав у літературній творчості, за допомогою якої він прагнув оживити мертві душі інших. Гоголь довго був переконаний, що все рухається не моральним, а естетичним натхненням, які в житті не збігаються. У його повісті “Тарас Бульба” козак Андрій зраджує Батьківщину, закохавшись у прекрасну полячку. “Батьківщина моя там, де моє серце”, виправдовує свою зраду юнак. У повісті “Невський проспект” художник кохає повію за її красу, попри аморальність жінки. Конфлікт між зовнішньою красою і внутрішньою аморальністю людини приводить гоголівських героїв до екзистенціального питання: “Чи варто жити?”

Гоголь запалюється ідеєю, що естетичне й моральне начало може поєднати мистецтво. Зображуючи в своїх творах “мертві душі”, сміючись над їх закостенілістю, Гоголь прагнув ці душі оживити. З часом він переконується, що його літературні твори не дали поштовху до морального росту людей. Починаються пошуки іншого способу оживити “мертві душі”, що й завершується написанням твору “Вибрані місця з листування з друзями”. Гоголь приходить до переконання, що тільки релігія може стати основою моральності людини, зв'язати в єдине ціле духовну культуру, прекрасне й матеріальне.

Якщо людина власними зусиллями не може змінити світ інших людей, то закономірно вона приходить до Бога, який є останньою надією. У людей, які сприймають світ більш чуттєво-образно, а менше раціонально, така душевна драма стає надто болісною, як це було у Гоголя. Духовну кризу Гоголя не зрозумів

В.Белінський, який звинуватив письменника в невігластві, брехні, аморальності, в мракобіссі та ін. Можливо, Гоголь, бачачи, що навіть близькі приятелі відвернулись від нього, в останні роки свого життя й сам зрозумів безпідставність прагнення оживити душі, змінити на краще суспільство за допомогою релігії, прохав у Бога, щоб він “огнем благодатним спопелив ту холодну черствість, на яку тепер страждають найліпші найдобріші люди”. Гоголь аскезою доводить себе до стану фізичного виснаження і відчаю й помирає. Така смерть наводить на думку, що письменник в час “граничної” ситуації, в яку потрапив, ставив до себе, як і його окремі герої, екзистенційне питання: “Чи варто жити?” Бо ж якби він переконався, що віднайшов у релігії відповіді на свої душевні суперечності, то не скінчив би так своє життя.

Наступним українцем, який продовжив екзистенційно-кордоцентричну лінію мислення, був П.Куліш. Він по-сковородинськи вбачає “подвійність людини”, двояке єство її душі: зовнішнє й внутрішнє. Куліш у всій своїй творчості прагне пізнати “внутрішню людину”, її душевну глибину, яку він називає “серцем”. У своїй поезії Куліш порівнює серце з глибоким колодезем, в якому “тільки дно блищить”, з тихим раєм, на який плекає людина надію”; в “серці” затаїлися передчуття наступних подій; воно керує людиною у значно більшій мірі, ніж розум, бо є згустком ірраціональних емоцій. Його герої “Чорної ради” керуються “голосом серця”, а тому “...ніхто не розібрав би, що справді в їх думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: Чи жити, чи вмерти — йому байдуже; що людям плач, то йому іграшка”²⁵. У Куліша все позитивне пов’язане з “серцем”, яке використовується для схвальних оцінок. У нього Батьківщина, її народ, його істинна мова немислима без глибокого єства людини — “серця”. Вся місія життя Куліша — піднести український народ до національного самоусвідомлення, — якій він підпорядковує поняття “серце”, що є виразом української ментальності в індивідуальності.

“Сердечність”, що притаманна українській владі і знаходить відображення в філософській думці ряду мислителів, починаючи від Княжої доби, у П.Юркевича набуває вигляду цілісного вчення — “філософії серця”. Як теоретичний мислитель, П.Юркевич прагне всебічно охарактеризувати серце, як цілісність духовного життя людини, її індивідуального буття й пізнання. В дечому він нагадує Сковороду, але між ними не можна не помітити й суттєвої різниці. Сковорода, визнаючи певну роль науки, все ж радить: “Кинь коперниканські сфери, глянь в сердечні печери”. Для нього тільки пізнання “серця” дає щастя, а не наука. Юркевич же прагне примирити сучасну науку й релігію; органом поєднання їх він вважає “серце”. Сковорода застосовує метод алегорій, пристосовуючи біблійні образи до філософських понять. Юркевич критикує обмеженість наукових і філософських понять, пристосовуючи їх до біблійного розуміння людини й Бога. У Юркевича значно в більшій мірі, ніж у Сковороди, “серце” виступає як орган ірраціонального пізнання світу й самого себе. “У серці людини лежить, міститься джерело для таких явищ, які виявляють себе в особливостях, що не впливають з жодного загального поняття чи закону”²⁶.

Крім цього, створюючи власне вчення про серце, П.Юркевич спирався не тільки на українське його розуміння, але й на західних філософів. Т.Закидальський (канадський українець) зазначає, що поділ “Юркевичем “серця” на фізичне та духовне, як засіб пізнання Бога і глибинної природи людини не є оригінальним”²⁷. Про серце як фізичну підвалину душі писали в XVIII ст. Якобі та Гердер. А головним тлумаченням ідеї про серце як ключ пізнання був Шлейєрмахер. Німецький дослідник Р.Пітч знаходить, що Юркевич у своєму творі “Серце і його значення” висловлювання зі Святого Письма щодо сутності та значення серця упорядкував не самостійно, а запозичив їх у Франца Деліча, який за п’ять років раніше опублікував працю “Система біблійної психології”²⁸. Певні текстуальні збіги з книгою Деліча не дають підстав у звинуваченні Юркевича в плагіаті, бо його праця має самостійну цінність. Але ж звернення Юркевича до ідей західних філософів

у розкритті проблеми “серця” дали підстави Т.Закидальському та Р.Пітчу поставити під сумнів висновок Д.Чижевського про те, що кордоцентризм не є рисою української філософії.

Ми прослідкували формування поняття “серце” в українській філософії від зародження в культурі киеворусичів до його перетворення в філософську концепцію Т.Юркевичем і погодитись з вище згаданими закидами не можливо. Дійсно, ще Б.Паскаль у XVII ст., ставши на гуманістичну позицію, протестуючи проти засилля картезіанського раціоналізму, заявляв, що “серце” як сукупність чуттів людини не протистоїть розуму, а допомагає йому пізнавати. Все ж такий погляд не дістав розвитку в раціоналістичній за своєю суттю західноєвропейській філософії. Лише окремі філософи вживали у вузько визначеному смислі поняття “серце”. П.Юркевич, що глибоко знав західну філософію, використав деякі думки з неї. Але ж, як правильно робить висновок київський професор А.Тихолаз, “біблійне вчення про серце знаходить на ґрунті української духовності надзвичайно сприятливі умови для свого розвитку і накладає специфічний відбиток на вчення Сковороди та інших українських мислителів, чий вплив на формування світогляду Юркевича лишається безперечним фактором”²⁹.

6. Надалі звернемось до антропологічно-філософських поглядів Кобзаря — українського народного поета й мислителя Т.Г.Шевченка. Розглядаючи онтологічні проблеми в історії української філософії, ми підкреслили Шевченків антропоцентризм, який знаходив вираз у підпорядкуванні людині природно-матеріального світу. Проте антропоцентризм творчості Т.Г.Шевченка, за визначенням Д.Чижевського, як основну рису духовної постаті письменника-мислителя, треба розуміти значно ширше. Антропоцентризм є “провідним почуттям в цілій його творчості, основним пафосом його життя.... — поставлення людини в центрі цілого буття, цілого світу — як природи і історії, так і усіх сфер культури. І природа, і історія, і культура — мистецтво, наука, релігія — усе має